

ПРАВО

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 2-423.4:321

*Гонтаренко А. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ЗНАЧЕННЯ ВЛАДНИХ РАДЯНСЬКИХ СТРУКТУР У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті розглядається діяльність та роль владних радянських структур, котрі проводили репресивну політику та сприяли руйнуванню релігійних організацій. З'ясовується, що було створено систему жорсткого таємного контролю за релігійними об'єднаннями, що давало змогу аналізувати та прогнозувати розвиток подій у конкретній релігійній групі.

Ключові слова: *Антирелігійна комісія, Державне політичне управління, Народний комісаріат внутрішніх справ, релігійні об'єднання.*

Протягом 1920-х рр. було розроблено законодавчу базу для врегулювання відносин між державою та релігійними об'єднаннями, хоча, варто відзначити, що нормативно-правові акти, затверджені протягом 1917–1918 рр. становили юридичну основу у справах руйнування релігійних товариств в Україні в наступні десятиліття.

Відносини між державою та релігійними групами є особливою сферою суспільного буття, всього людського цілісного світу, тому вони не представляють собою сталої інституції з постійно встановленою, рівномірною формою. Як держава, так і релігійні організації, будучи частиною суспільства та прагнучи до здатності своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність, мусять реагувати на політико-правові процеси у межах, визначених законодавством.

Правова політика більшовиків носила відверто антицерковне спрямування. Декрет від 22 січня 1918 р. “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” набув вагомого значення з-поміж законодавчих актів радянської влади щодо церкви в Україні і характеризується наявністю окремих демократичних засад. Проте, на практичному рівні, все зводилося до звуження прав релігійних товариств, зокрема, вони позбавлялися прав юридичної особи.

Впроваджувати в життя нормативно-правові акти, що регламентували державно-церковні відносини, були покликані окремі державні структури, наділені відповідними повноваженнями.

Окремим органом, котрий відав справами стосовно релігії, являлася Антирелігійна комісія (АРК) при Агітпропі ЦК КП(б)У та її структурні підрозділи на місцевому рівні. Основним завданням стало впровадження в життя інструкцій Політбюро ЦК КП(б)У, недоступних широкому загалу, за допомогою Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і Державного політичного управління (ДПУ) [8, с. 231-232].

Комісія була створена рішенням Політбюро ЦК КП(б)У в 1922 р. До її складу входили чиновники вищих рангів, представники практично всіх органів державної влади. О. Ігнатуша відзначає, що на зібраннях вищезазначеної комісії здійснювалося проектування політики щодо актуальних проблем роботи антирелігійного напрямку, підлягали аналізу попередні проекти інструкцій, збиралися матеріали для з'їздів партії, пленумів ЦК, відпрацьовувалися пропагандистські та репресивні методи [3, с. 232].

Дана структура виконувала головну функцію по винесенню рішень переважної більшості питань у сфері державно-церковних відносин. Комісія займала особливий ранг у системі влади, що проявлялося та підкреслювалося, передусім, у її прямій залежності від неофіційного вищого органу державної влади в країні, себто Політбюро.

Основною ціллю, яку ставили перед собою ініціатори створення комісії, була боротьба з релігією, вірою, релігійними об'єднаннями. У питаннях забезпечення поставленої мети Антирелігійна комісія вдавалася до різноманітних засобів репресивного характеру, що здійснювалися через органи Державного політичного управління і проявлялися, насамперед, у санкціонуванні ними заслань і висилок, у порушенні та розгляді справ. Адміністративні засоби застосовувалися безпосередньо через органи Народного комісаріату внутрішніх справ. Так, здійснювалася спостережна діяльність за роботою релігійних товариств і вірян, відбувалося закриття молитовних будинків.

Серед законодавчих засобів, до яких вдавалася АРК слід віднести попередню розробку нормативно-правових документів, інструкцій, котрі регулювали функціонування релігійних організацій.

З-поміж методів агітаційного та пропагандистського характеру дослідники виділяють: налагодження видавництва літератури антирелігійного змісту; ініціювання організації цілого ряду безбожних товариств.

Існували також і внутріконфесійні засоби, такі як здійснення управління релігійним об'єднанням, так, наприклад, координування діяльності обновленських структур РПЦ, утворення розколів, нагнітання внутріконфесійної напруги та міжконфесійних чвар [9, с. 152].

До діяльності антирелігійного спрямування було залучено Народний комісаріат освіти. На початку 1921 р. розіслано циркулярний лист під назвою "Про антирелігійну пропаганду".

Текст вищезазначеного документу засвідчує вказівки Центрального комітету КП(б)У, Головного політико-освітнього комітету та Народного комісаріату освіти для губернських комітетів і губполітосвіт щодо здійснення ними ряду заходів

антирелігійного характеру для подолання релігійних настроїв у суспільстві. Так, мала місце пропозиція аби скористатися суперечностями, що виникли в середовищі української і російської православних церков задля розсудливого, обачного та пильного демаскування різноманітних напрямів окремих релігій. Для представників більшовицької партії існувала суворя заборона з приводу належності до якої б то не було релігійної організації [4, с. 49-50].

Важливим законодавчим документом для втілення на практиці антирелігійної роботи Народного комісаріату освіти був Кодекс законів про народну освіту 1922 р.

Він не мав подібного в своєму роді документу в інших радянських республіках, хоча його джерелами, крім декретів і відомчих актів УСРР із питань народної освіти, були акти РСФРР про єдину трудову школу.

Метою освіти і виховання проголошувалось “звільнення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, із твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом”.

В жовтні 1922 р. представники Антирелігійної комісії агітаційного та пропагандистського відділу Центрального комітету РКП(б) надіслали пропозицію більшовицьким керівникам щодо організації однієї комісії, котра зобов’язувалась би організовувати та здійснювати релігійну політику, забезпечувала б застосування методів по пропаганді антирелігійного змісту. Уже 13 жовтня 1922 р. на зборах організаційного бюро ЦК РКП(б) оголосив виступ А. Бубнов – керівник агітаційного та пропагандистського відділу Центрального комітету. Він повідомив про формування нової комісії, підсумовуючи, що її чекають абсолютно нові зобов’язання та проблеми. За новоствореним органом закріпили назву “Комісія з проведення відокремлення церкви від держави” (Антирелігійна комісія ЦК РКП(б) [6, с. 76].

Антирелігійна комісія здійснювала свої повноваження з жовтня 1922 р. по листопад 1929 р. [1, с. 3]. Було проведено 118 засідань. Політику та головні функції комісії, на початку її роботи, особисто формулював В. Ленін, в подальшій діяльності – Й. Сталін. Комісія збиралася два рази в тиждень, а з 1925 року – кожного місяця. Вивчення протоколів та рішень дає можливість зрозуміти, що даний орган мав серйозний вплив на процеси розколу в церкві до 1927 р., а в кінці 1920-х років виносилися рішення, здебільшого, з питань технічного змісту, загальну ж політику щодо релігійних товариств розробляли та реалізовували органи ОДПУ-НКВС [9, с. 154].

Вітчизняні історики, розглядаючи процес становлення російської Антирелігійної комісії, вказують, що до жовтня 1922 р. там функціонувало декілька комісій, котрі контролювали різноманітні сфери релігійних справ, робляться наукові припущення, що і на території нашої держави мало місце кілька комісій, які в кінці 1922 р. об’єдналися в єдину Антирелігійну комісію [9, с. 155].

Окружні Антирелігійні комісії повинні були здійснювати свої безпосередні обов’язки з приводу: здійснення координації роботи товариств, що проводять релігійну діяльність; організації наглядової діяльності та контролю за належною реалізацією церковних прав різноманітними релігійними об’єднаннями; зібрання детальної інформації про стан та перспективи релігійних течій в конкретному окрузі; аналіз і ведення обліку релігійного руху (облік товариств, вплив на мирян, форми

роботи); нагляду і контролю за впровадженням в життя резолюцій Всеукраїнської антирелігійної комісії [9, с. 167].

Рішенням VII конференції КП(б)У датоване 10 квітня 1923 р. під назвою “Про агітаційно-пропагандистську роботу”, підкреслювалося, що існує хороша база для становлення і розвитку ідеології дрібної буржуазії поміж різноманітних національних меншин. В існуючих державно-правових, політичних умовах постали обов’язки, декларовані партією, щодо здійснення заповзятливої боротьби з уподобаннями націоналістичного характеру [7, с. 98-99].

На початку 1920-х рр. було означено широку і швидку розбудову державного апарату радянського режиму. Зорганізовувалися різні за структурою, чисельністю та складом комісаріати, ради, комісії, котрі можна охарактеризувати як однотипні до російських державних органів. Відбувалося становлення системи структур для впровадження в життя декрету про відокремлення держави від церкви і школи від церкви. Серйозної ваги набув окремий елемент в цій системі під назвою відділ відокремлення держави від церкви, що діяв у складі Народного комісаріату юстиції УСРР – центральний галузевий орган державного управління республіки в період 1919–1946 рр. Утворений на базі відділу юстиції при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України 29 січня 1919 р. Правовий статус визначався положенням “Про Народний комісаріат юстиції УСРР”, затверджений Раднаркомом УСРР 27 лютого 1919 р. На НКЮ УСРР покладалися такі основні завдання: організація та загальне керівництво діяльністю судових установ; розробка і проведення у життя норм цивільного і кримінального права; допомога правовому оформленню радянського ладу в різних галузях життя [5].

Відділ по відокремленню держави від церкви виникає 1 червня 1921 р.; його члени наділялися значними повноваженнями щодо:

- здійснення підготовки проектів належних нормативно-правових актів (декретів, положень, інструкцій, обіжників);
- організація та проведення контролю за належним виконанням чинного законодавства у сфері релігійної діяльності;
- регламентація відносин між державними установами та релігійними об’єднаннями, а також регулювання проблемних питань, котрі виникали між релігійними організаціями;
- забезпечення надання консультацій з питань, пов’язаних з релігійною роботою, відокремленням держави від церкви [2, с. 58].

У Народному комісаріаті внутрішніх справ та Державному політичному управлінні існував власний напрям політики щодо реалізації декрету “Про відокремлення держави від церкви і школи від церкви”, та, зокрема, щодо питання функціонування релігійних товариств [2, с. 60].

Так, у 1922 р. впроваджується в життя давно відпрацьований план щодо релігійних об’єднань. Організаційне бюро Центрального комітету РКП(б) 30 травня 1922 р. приймає резолюцію, згідно з якою основні напрями діяльності, що стосувалися і були направлені на розкол церкви належало проводити органам ДПУ.

Для реалізації вищезначеної резолюції, були залучені органи державної безпеки, котрі згідно своїх повноважень здійснювали управління усією системою насильств, направлених на релігійні організації, їх лідерів, членів. Вводилися у практику рішення центральних партійних структур; органи державної безпеки мали окремий вплив на побудову політики Політбюро щодо релігійних громад.

За допомогою створеної системи жорсткого таємного контролю за релігійними товариствами та їх активними представниками, такий орган як Державне політичне управління мав змогу вивчати, аналізувати та прогнозувати розвиток подій у конкретній релігійній групі, оскільки наглядова діяльність була направлена в усі структурні елементи церкви.

Вітчизняні дослідники, зокрема, І. Ветров, Л. Протосавіцька, С. Осмоловський на основі аналізу архівних документів роботи НКВС, приходять до висновку, що в період з 1924 р. по 1928 р. органи НКВС дуже часто застосовували силові методи по відношенню до релігійних груп та їх учасників, проте існують факти створення адекватних умов для належного функціонування релігійних товариств.

Можна стверджувати, що нормативно-правові акти та додаткові роз'яснення, котрі затверджував Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР являлися основоположною базою правових засад, що регламентували відносини між державою та релігійними організаціями. Його законотворчість формулювала та окреслювала впровадження в дію методів адміністративного характеру.

Органи НКВС мали тісну співпрацю та координацію дій з Народними комісаріатами, що відповідали за організацію діяльності в різних сферах, наприклад, в охорони здоров'я, освіти, фінансів, юстиції. Існували контакти між НКВС та ДПУ. У законодавчих актах Народний комісаріат підкреслював, що має тісну командну роботу з органами Державного політичного управління, зокрема, це стосувалося питань здійснення спостереження та контролю за роботою релігійних товариств, переконаннями та схильностями духовенства та мирян [2, с. 65, 66].

У першій половині 20-х рр. ХХ ст. НКВС намагався утримуватися в рамках певної самостійності по відношенню до ДПУ. Між цими державними структурами існувала боротьба за здійснення контролю у відносинах держави і релігійних об'єднань. Проте уже з 1927 р. НКВС переходить у поступове підпорядкування політиці ДПУ. Попри все, відзначимо, що ряд українських дослідників притримуються думки, згідно з якою НКВС дуже часто залишався осторонь ідеологічної політики партії більшовиків щодо релігії, натомість органи ДПУ постійно здійснювали боротьбу з контрреволюційними вчинками, часто сфабрикованими, та рухами, що характеризувалися антирадянським змістом.

Отже, радянські владні органи у питаннях реалізації права на свободу совісті та релігійну діяльність, котрі до речі мали окреме закріплення у чинному законодавстві того періоду (ст. 3 декрету “Про відокремлення держави від церкви і школи від церкви” встановлювала: “кожен громадянин має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Будь-які обмеження прав, пов'язані з сповіданням певної віри чи не сповіданням жодної, забороняються”) застосовували методи залякування, насилля, накладали обмеження різного характеру до свідомих представників духовенства, активних мирян.

Використані джерела:

1. Архивы Кремля : в 2 кн. / [подг. Н. Н. Покровський, С. Г. Петров]. – М. : РОССПЭН ; Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997 – Кн. 1 : Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – 1997. – 525 с.
2. Ветров І. Г. Радянська держава і православна церква в Україні у 20-х роках ХХ ст. / І. Г. Ветров, Л. С. Протосавіцька, С. О. Осмоловський. – К. : Генеза, 2009. – 184 с.
3. Ігнатуша О. М. Комісія у справах культів при президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.) / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. університету. – 01/2011. – Вип. 31. – С. 231-243.

4. Комуніст (Орган Київського губерніяльного комітету КП(б)У). – 1921. – № 2-3.
5. Народний комісаріат юстиції УСРР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cycolp.com.ua/content/view/1200/58/1/12/>.
6. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко // Центр пам'яткознавства НАН України, Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури (УТОПК) . – К. : Б.в., 1993. – 188 с.
7. Про релігію і атеїстичне виховання [Текст] : зб. док. і матер. / упоряд. Б. О. Лобовик, Р. С. Приходько. – К. : Політвидав України, 1979. – 260 с.
8. Рубльова Н. Невідома ділянка “антирелігійного фронту”: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920 роки / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2.
9. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : монографія / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

Гонтаренко А. И. Значение властных советских структур в реализации права на свободу и религиозную деятельность.

В статье рассматривается деятельность и роль властных советских структур, которые проводили репрессивную политику и способствовали разрушению религиозных организаций. Установлено, что была создана система жесткого тайного контроля за религиозными объединениями, которая давала возможность анализировать и прогнозировать развитие событий в конкретной религиозной группе.

Ключевые слова: *Антирелигиозная комиссия, Государственное политическое управление, Народный комиссариат внутренних дел, религиозные объединения.*

Gontarenko A. Value of power Soviet structures in realization of right to liberty and religious activity

In article activity and a role of power Soviet structures which pursued repressive policy is considered and promoted destruction of the religious organizations. It is established that the system of rigid secret control of religious associations which gave the chance to analyze and predict succession of events in concrete religious group was created.

Keywords: *Antireligious commission, Public political administration, National commissariat of internal affairs, religious associations.*

УДК 340.12-027.543-029:2(477)(092)

Гоцуляк Ю. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

**МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ
У ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ П. І. НОВГОРОДЦЕВА**

Стаття присвячена аналізу національного та релігійного аспектів у державно-правових поглядах П. І. Новгородцева. Висвітлюється погляд на право, як на складову загальних моральних сил народу.

Ключові слова: *право, держава, національна ідея, релігія, мораль.*

Останнім часом таке явище як право, держава розглядаються все більш системно як повноцінні соціальні феномени. Мається на увазі, що розгляд права як відокремленого явища породжує знецінення його у суспільній свідомості. Таким